

Ayran və qatıqdan düzəldilən süzmə də əhalinin geniş istifadə etdiyi süd məhsullarıdır. Süzməni almaq üçün ayranı və ya qatığı torbaya tökür və müəyyən yerdən asırlar. Bir neçə gün keçdikdən sonra su süzülür və qatılaşır. Alınan kütlə süzmə adlanır. Süzmədən bəzi sulu xörəklər bişirilir və ya ayrıca yeyilir.

Süzmədən qurut da hazırlanır. Adətən, alınan kütləyə duz qatılır. Sonra onu əldə yumruq boyda yumurlayıb parça-palazın üstünə düzüb daş kimi olana qədər qurudurlar. Qurumuş qurut əvvəlcə isti suda yuyulur ki, üstünün xarab olan hissəsi, tozu getsin. Sonra lazım odan qədər götürülüb bir qaba qoyulur və bir az su tökülür. Əli ilə barmaqların arasında suda sürtə-sürtə qurudu əzib məhlul alır və istənilən xörəklərə tökürlər.

Xalq arasında qaramalın əti yüksək qiymətləndirilsə də, qoyun əti daha üstün tutulur. Yaşlı qaramal ətinə nisbətən dana əti, cavan cöngə və düyü ətinə üstünlük verilir. Lakin camış əti o qədər də yüksək qiymətləndirilmir. Qaramalın ətindən xalqımız onlarca ləziz xörəklər hazırlayır.

Qaramalın gönündən də məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Təzə kəsilən malın gönü əvvəlcə duzlanır və qurudulur. Əhali ondan gön, nehrə, qayış və xüsusilə çarq hazırlayır. Bəzən də satırlar. Qurudulmuş göndən dabbaglar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər.

Azərbaycanda qaramal əsrlər boyu əhalinin maldarlıq təsərrüfatında mühüm rol oynamış və ondan əsasən ətlik, südlük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir.

ATÇILIQ

Göy at, yalına qurban,
Tirmə şalına qurban.
Sən məni yara yetir,
Polad nalına qurban.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar olaraq minilliklər boyu ata böyük ehtiyac olmuşdur. Yerli əhalinin təsərrüfat məişətində mühüm rol oynayan at ən qiymətli xalq nəqliyyat vasitələrindən biri kimi geniş yayılmışdır.

Cənubi Qafqazda atçılığın inkişaf tarixi qaramal və qoyunçuluğun tarixinə nisbətən xeyli cavan olub, əsasən Tunc dövrünün məhsuludur. Lakin son zamanlarda arxeoloji qazıntılardan əldə edilən bəzi osteoloji qalıq atçılığın Neolit dövründə təşəkkül tapdığını söyləməyə imkan verir. Bu baxımdan Muğanda Əlikömək təpə qədim yaşayış yerindən tapılan at sümükləri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin sümüklərin tədqiqi göstərdi ki, hələ altı-yeddi min il bundan əvvəl

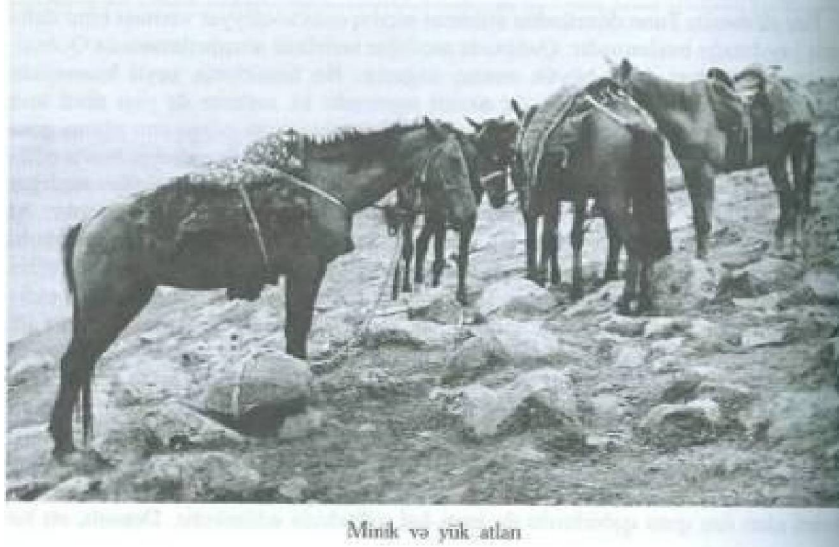
Azərbaycanda əhliləşmiş iki at cinsi olmuşdur [82]. Bu tapıntıya əsasən söyləmək olar ki, Azərbaycan atçılığın vətənlərindən olmuşdur. Şübhəsiz, atçılığın ilk məskəni dedikdə, təkcə Azərbaycan deyil, bütövlükdə Qafqaz, Asiya və ona qonşu olan ərazi nəzərdə tutulmalıdır.

Heç şübhəsiz, Tunc dövründən etibarən atçılıq əsas nəqliyyat vasitəsi kimi daha geniş yayılmağa başlamışdır. Qafqazda atçılığın tarixinin araşdırılmasında Qobustan qaya təsvirləri daha böyük maraq doğurur. Bu təsvirlərin xeyli hissəsində müxtəlif görkəmdə at rəsmləri öz əksini tapmışdır ki, onların da yaşı dörd min ildən az deyildir. Qobustanda Yazlıtəpədə bir daşın üzərində çılpaq atın ağzına gəm verilmişdir. Atı minən şəxsin əlində yabayoşar silahla maralı ovladığı təsvir edilmişdir [83]. Lakin e.ə. II minilliyin sonu və e.ə. I minilliyin başlanğıcından atçılığın müqayisəedilməz dərəcədə inkişafı bir sıra obyektiv səbəblərlə əlaqədardır. At ilxılarının sayının artması və ondan geniş istifadə edilməsinin ən başlıca səbəbi köçmə maldarlıq formasının inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Tayfalar arasında ərazi və varlanma üstündə gedən arası kəsilməyən mübarizələr də atın inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu narazılıqlar, iğtişaşlar ibtidai icma quruluşu və ilk sinifli cəmiyyətin yarandığı və dövlətlərin meydana gəldiyi şəraitdə daha geniş şəkil almışdır ki, bu da atçılığın inkişafına xüsusi qayğı göstərməyi tələb edirdi. Ona görə də əhali arasında ata böyük inam və etiqad yaranmışdır. Naxçıvanın Şahtaxtı kəndi ərazisində kromlex tipli qəbirdən atın bütöv skeletlərinin aşkar edilməsi fikrimizi təsdiq edən tutarlı sübutdur. Həmin skeletin ətrafına otuza qədər qab-qacaq qoyulmuş, tunc əsasda düzəldilmiş qızıl toqqa tapılmışdır [84]. Bu ərazidə at skeleti olan daş qutu qəbirlərdə də eyni hal müşahidə edilmişdir. Deməli, atı bir müqəddəs heyvan kimi dəfn etmək adəti o dövrdə geniş yayılmışdır. Ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanın Kültəpə abidəsindən tapılan yəhərli at fiqurunun üç min illik yaşı vardır [85]. Güman ki, bu da ata olan ehtiramın təzahürüdür.

Boz dağların arasında qərar tutan qədim Mingəçevirdə üç minillik tarixi olan kurqanlardan onlarca at skeleti və onun ayrı-ayrı hissələri tapılmışdır. Həmin skeletlərin üzərində qiymətli əşyalar, tunc asmalar, düymələr, kəmərlər və başqa at ləvazimatı aşkar edilmişdir [86]. At skeleti, at ləvazimatı və bəzi at fiqurları Azərbaycanın başqa yerlərindən də məlumdur. Bu tapıntılar dövr etibarilə də Mingəçevir abidələri ilə yaxınlıq təşkil edir.

Atçılıq Manna və Midiya dövlətləri ərazisində xüsusilə inkişaf etmişdir. Mannada atçılığın geniş yayıldığını assur mixi yazıları təsdiq edir.

Midiyanın Nisey düzündə bəslənən cins atlar o dövrdə Şərq aləmində xüsusi şöhrət qazanmışdı. Hətta assurlar midiyalılardan, demək olar ki, əsasən at alırdılar [87]. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində də Midiyanın Nisey çölündə gözəl atların bəsləndiyi xəbər verilir. Siciliyalı Diodor Nisey çölündə 160000 baş qiymətli at otarıldığını qeyd edir [88]. Şübhəsiz, bu fakt Midiyada atçılığın geniş inkişafını göstərən ən qiymətli və dolğun məlumatdır. Quel yazır ki, "İspaniyada çox yetişdirilən yonca Midiyadan gətirilmişdir". Qədim insan bu ota, zəif atlara can və qüvvə verən çox qidalı bir bitki kimi baxırdı.



Mirik və yük atları.

İran tarixçilərinin əsərlərində də Midiya atları barəsində maraqlı məlumatlara rast gəlmək olar. Tağı Bəhrami yazır ki, Yonca və at ılxıları Midiyaya böyük şöhrət gətirmişdir. Yonca ilk dəfə Midiyada becərilmiş və "Şəbdə Midi" adını almışdır. [89] Midiya atları qaçması və görkəminə görə misilsiz idilər [90]. Həsən Pirniya özünün "İrane bostan" adlı əsərində Midiya atlarını belə təsvir edir: "Gözəllik, dözümlülük və hərəkət sürətinə görə Midiya atları dünyada məşhur idilər" [91]. T.Bəhramiyə görə qədim iranlılar Midiyanın ağ atını müqəddəs sayırdılar [92].

Süvari qoşununun ilk dəfə ayrıca bir qoşun növü kimi meydana çıxmasında midi-



Gil at fiquru.

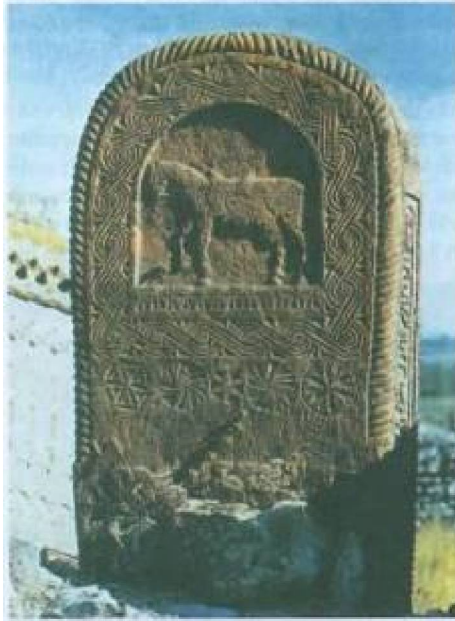
yalıların böyük əməyi vardır. Ona görə də heç təsadüfi deyil ki, bu mühüm məsələ F.Engelsin diqqətini cəlb etmişdi. F.Engels yazır ki, Midiyalılar farslar kimi "atlılar xalqı idilər. Onlar, cəng arabasını və hətta onun daha gənc ordu növü olan süvari qoşuna nisbətən keçmiş üstünlüyünü saxlamışdılarsa da, atlı döyüşçülərin sayca xeyli qüvvəyə malik olması süvari qoşuna keçmiş orduların heç birində olmayan əhəmiyyəti qazandırmışdı" [93].

Rəhimzadə Səfəviyyə Herodota istinad edərək qeyd edir ki, Nisey atına yaxşı qulluq edildiyindən onlar döyüş meydanında dişləri və ayaqları ilə düşməni şikəst edirmişlər [94]. Tağı Bəhrami isə Midiya süvarisinin qalib gəlməsinin başlıca səbəblərindən birini onların çoxlu atları olmaları ilə izah edir [95].

Azərbaycan ərazisində sonrakı əsrlərdə də atçılıq durmadan inkişaf etmiş, əsas kənd təsərrüfatı sahələrindən biri kimi aparıcı rola malik olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, köçmə maldarlığın daha da inkişafı və ata olan böyük tələbatdan irəli gəlmişdir. Ata müqəddəs heyvan kimi baxan yerli əhali onun baş və ayağını, bəzək ləvazimatını, müxtəlif materiallardan hazırladıqları kiçik at fiqurlarını qəbirlərə qoymuşlar. Bu baxımdan İsmayilli rayonunun Mollaisaqlı kəndi ərazisindən tapılan bir at heykəlciyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. E.ə. I minilliyin son rübünə aid olan at fiqurunun başında yüyən, belində yəhər, döşündə sinəbənd və quyruğu istiqamətində quşqun təsvir edilmişdir [96]. Azərbaycanda müxtəlif dövr qəbir abidələrinin üstündə atın böyük daşlardan düzəldilmiş heykəlləri, onların daşlarda təsviri atçılığın inkişafı və ata olan böyük ehtiramın nəticəsidir.



Daş at heykəli



Qəbir daşı üzərində
at təsviri

Ən qədim Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Atropatendə atçılıq daha çox inkişaf etmişdir. Yunan coğrafiyaşünası Strabon atropatenlilərin 10 min süvarisi olduğunu xəbər verir [97]. E.ə. 69-cu ildə Roma sərkərdəsi Lukull Qafqaza hücum edən zaman albanlar onlara qarşı 22 min süvari çıxarmışdılar [98]. Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, istər Atropaten, istərsə də Albaniyada daha çox at olmuşdur. Dövrünə görə ən vacib və əsaslı ordu hissəsi olan süvari qoşun növü saxlamaq üçün ölkədə çoxlu at ilxıları yetişdirmək tələb olunurdu. Eramızın II—III əsrlərində yaşayan yunan yazıçısı Elian "Heyvanlar haqqında" adlı əsərində yazır ki, "Kaspi torpağında sayagəlməz heyvan sürüləri və ay ilxıları vardır" [99].

Feodalizmin təşəkkül tapıb çiçəkləndiyi dövrdə at ilxılarının sayı və ona olan tələbat xeyli artmışdır. V əsrdə İran şahı II Yəzdəgird şimaldan köçəri tayfaların basqınlarının qarşısını almaq üçün 10 min süvari qoşun saxlayırdı [100]. Çox ola bilsin ki, bu atların çoxunu yerli alban atları təşkil edirmiş.

664-cü ildə xəzərlərin Albaniyaya növbəti yürüşü zamanı çoxlu qənimətlər aparmışlar. Lakin Alban çarı Cavanşir Xəzər padşahı ilə sülh bağlayır və bir çox qənimətlərlə yanaşı, 7 min baş atı geri qaytarır [101].

816-cı ildə xalq qəhrəmanı Babəkin rəhbərliyi ilə başlanan və iyirmi ildən çox davam edən hərəkətdə 20 mindən çox süvarinin iştirakı atçılığın ölkədə nə dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir. Babək dar gündə, dar ayaqda qanlı döyüşlərdə, dar keçidlərdə, sıx ormanlarda həmişə at belində olmuşdur.

Dər gülü, at igidə,
Varın var, sat igidə.
Bərk gündə, bərk ayaqda
Yoldaşdı at igidə.

IX-X əsrlərdə yaşayan ərəb müəllifləri qeyd edirlər ki, Azərbaycan özünün sürətlə qaçan və davamlı atları ilə məşhurdur. İran, İraq və Suriyada bu atlar çox yüksək qiymətləndirilir [102].

Xalqımızın VII əsr nadir yazılı abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" bəylikdə atçılıqla bağlı qiymətli məlumatlar vardır. Lakin Beyrəyin atı necə qiymət-ləndirməsi daha maraqlıdır.

Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncığın.
İki şəbcirəyə bənzər sənin gözciyəzin.
Əbrişimə (ipəyə) bənzər sənin yelinciyin.
İki qoşa qardaşa bənzər sənin qulaqcığın.
At deməzəm sana, qardaş derəm
Qardaşımdan yey!
Başıma iş gəldi, yoldaşım derəm.
Yoldaşımdan yey [103].

XI əsr Azərbaycan şairi Mənsur Təbrizinin əsərində at ilahi bir qüvvə, yenilməz bir varlıq kimi təqdim edilir. "At gözəllik mücəssəməsidir. Onun eşqindən çoxları yolunu azmışdır. Mən ata büt kimi təzim edirəm. Əbədiyyət atın üstündə qərar tutmuşdur. Gözəllik onda cəmlənmişdir. At sərt qayalara ayaq basdıqda dırnaqları ilə cığır açır. Bu cığır adlansa da, əslində daş üzərində həkk olunmuş naxışdır" [104].

XVII əsr kəndli hərəkətinə başçılıq edən xalq qəhrəmanı Koroğlu taleyini ata bağlamış, atla neçə-neçə döyüşlərdə qələbə çalmışdır.

Qıratım kişnəyib girər,
Atılar meydan başına.
Qılınc çəkib dəlilərim,
Od ələr düşman başına.

Koroğlunun Qıratı onun yol-yoldaşı, sirt-sirdaşı, alınmaz arxası olub. O, Qıratın yolunda neçə-neçə çətinliklər, məşəqqətlərlə qarşılaşıb.

Əzəldən bilsəydim sənənin halını,
Əşrəfidən kəsdirərdim nalını,
Yüz gözələ toxudardım çulunu,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!

Koroğlu canından əziz bildiyi Qıratı, hər kəsdən üstün tutmuş, hər şeydən əvəzsiz saymışdır:

Səksən min ilxıya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da vermə!
Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say götür hamısın, səksən min yüzə.
Səksən min gəlinə, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da vermə.

Keçən əsrlərdə olduğu kimi, XVII-XVIII əsrlərdə də atçılıq inkişaf etmişdir. Lakin bu inkişaf XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində daha geniş meydan almışdı. 1843-cü ildə Azərbaycanın altı qəzasında 82075 at olduğu halda, 1858-ci ildə onların sayı 114086-ya çatmışdı [105]. XIX əsrin 90-cı illərində Bakı quberniyasında atçılıqda baş verən artım daha çox nəzərə çarpır. 1898-ci ildə burada 9962 baş at var idi. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 91487 baş at olmuşdu [106]. Lakin XX əsrin əvvəllərində at tövlələri və at ilxıları əsasən varlı

kəndlilərə, bəylərə, iri malikanə sahiblərinə məxsus idi. Atların çoxu da onların əlində cəmləşmişdi. Lakin əhalinin aşağı təbəqələrində də, az da olsa, at var idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 150-200 min baş at olmuşdur [107].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları daha məşhur idi.

Azərbaycanda çox qədimlərdən məşhur olan Qarabağ atının tarixi hələlik qəti müəyyənləşməmişdir. Lakin bir sıra dəlillərə əsaslanaraq, onun bu ərazidə üç min illik tarixi olduğunu ehtimal etmək olar. Əsrlər boyu bir sıra qonşu ölkələrlə təmasda olan Azərbaycan atının qanında ərəb, iran, türkmən və başqa cins atların qanı olduğu tamamilə qanunauyğundur. Eyni qarşılıqlı təsiri Qarabağ atı haqqında da demək olar. Adını məskunlaşdığı ərazidən götürən və Qafqazda ən qədim at cinsi olan Qarabağ atı öz təsirini daha geniş əraziyə yaya bilmişdir.

Qarabağ atının atılığın tarixindəki böyük rolunu S.Urusov belə qiymətləndirir: "İngilis təmizqanlı atı Avropa atılığında nə kimi rol oynamışsa, Qarabağ atı da Asiya atılığının inkişafında eyni əhəmiyyət kəsb etmişdir" [108].

XIX əsrin axırlarında D.Dubenski yazırdı: "Cənubi Qafqaz at cinslərinin sayca çox olmasına baxmayaraq, əslində bu cinslərin hamısı Qafqazın əsas cinsi olan Qarabağ atının nəslə dəyişmiş törəmələridir" [109].

Qafqazda, say etibarilə də ən çox at Qarabağdadır. Orta əsrlər boyu bəslənib-yetişdirilən Qarabağ atı XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş ərazini bürümüş, cinsi xeyli yaxşılaşdırılmış və özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın 3-4 min cins atları təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Türkiyədə məşhur olmuşdur. 1826-cı ildə 60 minillik İran ordusu Abbas Mirzənin komandanlığı altında Araz çayını keçərək Azərbaycana böyük ziyan vurmuş, çoxlu mal-qara və Qarabağ at ilxılarını İrana aparmışdır. Farsların Qarabağa hücumu inkişafda olan at zavodlarına böyük ziyan vurdu, ölümlərdəki at ilxıları və at zavodlarındakı seçmə cins atları İrana aparıldı [110]. Rus-İran müharibələri dövründə kazak zabıtlərinin İran və Qarabağ atlarını İrana apardıqları xəbər verilir [111]. Qarabağdan Don, Zaton və Kalmık düzlərinə bir əsrdən artıq "qızıl axın" o yerlərdə atların yaxşılaşdırılmasına böyük təsir göstərmişdir. Müasir Don atları görkəmi, yaraşığı və qızılı rəngdə olmalarına görə ilk növbədə Qarabağ atlarına bəslənir [112].

XIX əsrin birinci yarısında Qarabağda cins atları olan onlarla at zavodları olmuşdur. Bu zavodlar adlı-sanlı varlılara məxsus idi. Azərbaycanlılara məxsus olan bu at zavodlarının içərisində Mehdiqulu xanın və Cəfərqulu xanın zavodlarının cins atları daha məşhur olmuşdur. 1865-ci ildə Cəfərqulu xanla şəxsən görüşən və onun atlarına valeh olan məşhur rus fırça ustası V.Vereşagin sonralar öz xatirələrində yazırdı: "Şuşada gördüyüm atların ən yaxşısı Cəfərqulu xanın zavodundadır. Mən heç yerdə belə yaraşığı atlara rast gəlməmişəm". 1845-ci ildə Mehdiqulu xanın vəfatından sonra Natəvan atılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir. S.Talizin bu haqda belə qeyd edir: "Xurşidbanu Natəvanın Şahbulaqda yerləşən at ilxısında oldum. Onun ilxısındakı atların uca boyuna və yaraşığı görkəminə vuruldum" [113].



Qarabağ atı

M.Pridarkin 1923-cü ildə çıxan əsərində yazır: "Heç şübhəsiz, Qafqaz atları içərisində ən yaraşığı Qarabağ atlarıdır".

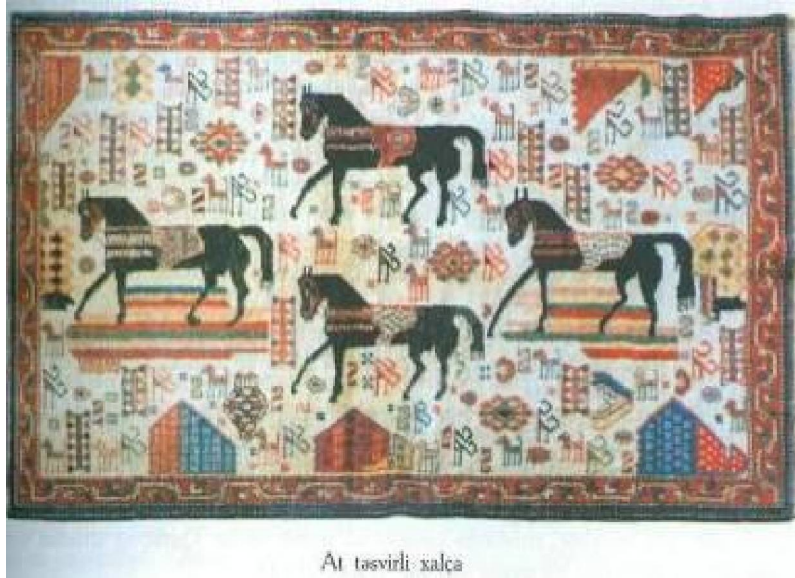
XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində keçirilən beynəlxalq və Ümumrusiya at sərgisi və müsabiqələrində Qarabağ atı yüksək qiymətləndirilmiş və mükafatlara layiq görülmüşdür. 1867-ci ildə Parisdə Beynəlxalq at sərgisində "Xan" adlı qızılı kəhər aygır gümüş medala layiq görülmüşdür. O zaman Əlcəzairdə hərbi xidmətdə olan polkovnik Mersiye "Xan" atına yüksək qiymət vermişdi: "Əlcəzairdə, hətta Ərəbistanda bu cür qızılı xallı, mütənasib bədənli və gözəl baş quruluşuna malik olan bir ata rast gəlmək çətinidir. O, yedəkdə çox nazlanır və Paris qadınları ona məftun olmuşlar". "Xan" atı mütəxəssislər tərəfindən 3500 franka qiymətləndirilmişdi. V.İ.Kontyev "Xan" və "Əlyetməz" aygırlarının timsalında Qarabağ atlarının İran atlarından üstün olduğunu və təmizqanlı ərəb atları ilə eyni səviyyədə durduğunu qeyd edir [114]. 1869-cu il Moskva sərgisində "Meymun" gümüş medal və pul mükafatı, "Toxmaq" bürünc medal və "Səlbinaz" fərqlənmə diplomuna layiq görülmüşdü [115]. 1872-ci il sərgisində "Bayram" adlı aygır üçüncü pul mükafatına layiq görülmüşdü. Bu atı V.İ.Kontyev ahuya bənzətmişdir. Qarabağ atının gözəlliyi M.Y.Lermontovu da ilhama gətirmişdir:

Yəhərə salınmış ipəkdən naxış
Qantarğası ondan geri qalmamış.

Köhləni altında cilov gəmirir,
Bu at Qarabağın yetirməsidir.

Qarabağ atları rahat və sürətli yerişlərinə görə səciyyəliyənlər. Onların yerışı cəld geniş və yaraşılıqdır. Qarabağ atının yeriş sürəti saatda 7-9 *km-ə* qədərdir. Qutten-Çapski yazır ki, Qarabağ atı düzənlikdə qaçarkən başqa atlardan geri qalsa da dağlıq şəraitindəki yürüşdə hamısını keçir" [116]. Qarabağ atının dağ şəraitində xüsusi davamlılığı haqda V.A.Çudovski daha maraqlı məlumat verir. O qeyd edir ki, bizim hərbi hissələrimiz Cənubi Qafqazda olarkən bütün alayların zabitlərinin çoxu Qarabağ atını minirdi. Bu atlar dözümlüdür, yerli şərait üçün çox qiymətli [117].

Qarabağ atının yaraşılıq bədən quruluşu vardır. Onun eksteryeri belədir: "Bədəni ümumiyyətlə quru və möhkəm; başı olduqca yaraşılıq, quru; kəllə, alın və burun sümükləri çox inkişaf etmiş, gözləri qabarıq və alovlu; boynu orta uzunluqda (hətta bir qədər gödək) və dikduruşlu; cidovu orta hündürlükdə, lakin sağrı dikliyindən hündür, dalı və beli düz, gödək, enli, əzələləri yaxşı inkişaf etmiş, sağrı girdə, yaxşı inkişaf etmiş; döşü və ümumiyyətlə, gövdəsi enli; ayaqları quru, orta sümüklü, möhkəm və gen duruşlu; dirnağı kiçik və möhkəm, konstitusiyası (bədən quruluşu tipi) möhkəm, əzələ-tənəffüs tipli; məzası coşqundur. Hərəkəti rahat, hündür və çevikdir. Bu atların ilxı şəraitində saxlanılması onların sağlam və davamlı olmasına səbəb olmuşdur. Qarabağ atı ortaboylu, cidov hündürlüyü 140-dan 150 *sm-ə* qədər olmuşdur" [118].



At təsvirli xalça

Qarabağ atı Ərəb, İran və türkmən atları ilə qismən çarpazlaşmışdır. Lakin Qarabağ atının üç əsas tiptən ibarət olduğu qeyd edilir. Onlardan "Meymun", "Qarnıyırtıq" və "Əlyetməz" at tipləri haqqında xeyli məlumat vardır.

"Meymun" aygırının nəslindən olan atların alnı enli, sifəti və gövdəsi uzunsovdur. Sağrısı yaxşı inkişaf etmiş bu tip atlar uzaqdöyən və davamlı olmaqla yanaşı, həm də nisbətən sakit olmuşlar. "Əlyetməz" tipinə mənsub olan atlar isə çox yaraşlıq, dikduruşlu, irigözlüdür. Həmişə hərəkətdə olmağı sevirlər, rəvan yerləşlə səciyyələndir. Bu tip at tez qaçmaqda və yaxın məsafəni tez qət etməkdə o biri tiplərdən üstünlük təşkil edir. Lakin uzaq məsafəni döyməkdə qüvvəsini itirir və sürətini xeyli azaldır. Bu üç əsas at tipindən başqa "sarılar", "sarılar cinsi" "cins sarılar" adlı at tiplərinin də olduğu qeyd edilir [119]. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ atına Axaltəkə atının qanının qarışmasından "Təkə-Ceyran" adlı yeni bir tip - Qarabağ atı yaranmışdır. XIX əsrdə "Toxmaq" adlı bir at tipi də məlumdur. Bu at tipi davamlı olub, yerışı iti, rəngi qızılı-sarı, yalı və ayaqları qara olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ atının Kabardin və təmizqanlı minik atlarının cütləşməsindən "Şahmar", "Durnalar", "Ağcidalı", "Alagöz" adlı nəsilləri olmuşdur [120].

Qərbi Azərbaycanda qədimdən geniş yayılmış at cinsi Qazax atıdır. Bu at qismən Ermənistan və Gürcüstan ərazisində də yayılmışdır. Adını geniş yayıldığı ərazidən götürən Qazax atının tarixi və səciyyəvi cəhətləri haqqında çox az məlumat vardır. Qazax at cinsinə "Dilboz" və "Haçadil" də deyirlər. Əslində bu cins eyni kökdən yaranaraq müəyyən səbəblərə görə müxtəlif adlar daşımışlar. Lakin bu cinsin ən xalısı "Dilboz" atları hesab edilir. Bu cəhət də ona xüsusi qulluq və döl məsələsinə ciddi münasibətdən irəli gəlmişdir. Qazaxın Xanlıqlar kəndində olan tanınmış Dilbozlar nəslə uzun müddət Qazax atının cinsləşməsinə qayğı göstərmiş və ona öz adını vermişdir. Dilboz qorxmaz, cəsarətli, sözü üzə açıq deyən mənəsinə daşıyır. Lakin Qazax atına "Haçadil" adının verilməsi məsələsi hələlik izahsız qalır. Bəziləri atın dilinin ucunun haça olması ilə izah edirlər ki, bu da əslində düz deyildir. Haçadil tələş dilində buynuzlu mənəsinə verir. Bəlkə də bu cəhət həqiqətə daha yaxındır. Şübhəsiz, bu deyilənlər ehtimal xarakteri daşıyır və özünün gələcək həllini gözləyir.

XVIII-XIX əsrlərdə geniş yayılan Qazax atı haqqında məlumat son dərəcə azlıq təşkil edir. A.Rudentovski qeyd edir ki, "...Qazax cinsi Qazax qəzasında böyük şöhrətlənmişdir. Əslində bunlar da Qarabağ cinsindəndir. Yaraşlıq etibarilə Qarabağ atından geri qalan bu atın rəngi də qızılı deyildir. Lakin Qazax atı davamlı, qoşquda əlverişli olmaqla bərabər, minikdə yüngül və möhkəmdir. Qarabağ atından sonra yüksək qiymətləndirilir və geniş istifadə edilir" [121].

Bu münasibətlə D.Dubenskinin yürütdüyü mülahizələr də maraqlıdır. Onun fikrincə, "Qarabağ atının nəslə pozulmuşlarının ən şöhrətli Qazax atlarıdır. Lakin bu at dözümlü və dağlıq şəraitində minik üçün möhkəm olması ilə səciyyələndir [122].

Dolboz cinsi yaxşı keyfiyyətli minik atlarıdır. Dözümlülüyü etibarilə hətta Qarabağ atlarından da üstündür [123].

Qazax atları saatda 7-8 km yol qət edir. Bəzən daha çox gedən atlar da vardır.

Bir gündə 60-70 km yol gedə bilir.

Azərbaycanda şöhrət tapan at cinslərindən biri də Şirvan atıdır. Lakin bu atın mənşəyi, yayılma arealı, iş keyfiyyəti və eksteryeri haqqında məlumat son dərəcə azlıq təşkil edir. "Şirvan atı da Azərbaycanın yerli at cinslərindən biri olmuşdur" [124]. Yəqin ki Şirvan atına Qarabağ və Quba atlarının təsiri olmuşdur. Alman tədqiqatçısı K.Freytaq Şirvan atı haqqında yazır: "Şirvan atları quruluşu və yaraşığına görə öz əcdadlarına az oxşayır. Lakin bir qayda olaraq onlardan sürəti, davamlı və çevikliyilə seçilir. Bu atları rus süvariləri, xüsusilə yüksək rütbəli zabitlər böyük həvəslə götürürdülər" [125]. 1891-ci il siyahıyaalınmaya görə Ərəş və Göyçay qəzalarında beş yüz baş Şirvan atı olmuşdur [126].



Quba atları Bakı və Şamaxı qəzaları ilə yanaşı, Dərbənd və başqa qonşu ərazilərə də yayılmışdı. Quba atları rahat yorğa yerişilə başqalarından fərqlənir. 1891-ci ildə Quba qəzasında 37 ilxının varlığı qeydə alınmışdı. İ.İ.Kaluginin fikrincə, Quba yorğaları müəyyən dərəcədə yerli atın qanı qarışmış Həştərxan yorğalarıdır [127]. Bu ata monqol atının təsiri olduğunu qeyd edənlər də var. Lakin K.Səttərzadə daha qiymətli fikir irəli sürərək Quba atlarını Azərbaycan atlarının bir qolu hesab edir. Azərbaycanda at ilxıları il boyu açıq havada, yayda yaylaqda, soyuqlar düşəndə isə qışlaqlardakı ölüşlərdə otarılırdı. İlxiyi təhlükədən qorumaq üçün dağ və aranda yerli materiala uyğun olaraq daş, ağac, qamış və ya qaratikandan düzəldilmiş dairəvi və ya uzunsov xalxallarda saxlayırdılar. Əksər

hallarda isə ilxı yaşayış məntəqəsinin səmtində münasib yerdə açıq havada saxlanılırdı. Lakin zavod atları, dövlük aygırlar, boğaz madyanlar və gündəlik minikdə istifadə edilən atlar tövlə şəraitində saxlanaraq onlara xüsusi qulluq göstərilirdi.

Açıq havada olan at ilxılarına o qədər də qulluq göstərilirdi. Yalnız qış soyuq keçəndə və yer qarlı örtüləndə ilxıya quru ot və başqa alaf verilir. Lakin tövlə şəraitində saxlanan atlara xüsusi qulluq göstərilir və onlar müxtəlif növ yemlə təmin edilirdi. Tövlədə bəslənən ata ot, saman, arpa, yonca və başqa keyfiyyətli yem verilir. Lakin bunların içərisində ən keyfiyyətli arpa sayılırdı. "Arpa yeyən at tez mənzil döyər" atalar sözü təsadüfi deyilməmişdir. Tövlə şəraitində ata 2-3 dəfə alaf və iki dəfə su verilir. İstər ilxı, istərsə də tövlə şəraitində saxlanılan atlara yazda aranda, yayda yaylaqlarda duz verilir. Adətən, parça duz müəyyən sahəyə qoyulur, at gəlib onu yalayır.

Tövlə şəraitində saxlanılan atların təmizliyinə xüsusi diqqət yetirilirdi. At gündə iki-üç dəfə qaşovlanır və ona tumar çəkilirdi. Atın yalı və quyruğu barmaqla şalanaraq



Qarabağ atı

təmizləndirdi. Bəzən də su ilə yuyulurdu. Atın altı bir neçə dəfə kürünür, saman, peyin və başqa şeylə qurudulurdu.

Atın xüsusi yaraşığı alması və hava şəraiti ilə əlaqədar çuldan istifadə edilirdi. Çul yun, pambıq və bəzən də ipəkdən hazırlanırdı. Çulu yerli toxucular özləri toxuyur və onu müxtəlif naxışlarla bəzəyirdilər.

Düzbucaqlı quruluşda olan çulun yanları saçaqlı qotazlarla hörülürdü. Hava sərinləşəndə çul atın belinə salınır, isti olanda götürülürdü.

Çox qədim zamanlardan atı yükləmək və qismən də minmək üçün ona palan vurulurdu. At üçün düzəldilən yumşaq palan keçədən düzəldilərək içərisi yunla, bəzən də samanla doldurulurdu. Əvvəlcə atın belinə tərlik, üstündən isə palan qoyulurdu. Palanın atın belindən sürüşüb düşməməsi üçün ona yun örkən dolayırdılar. Örkən atın belindən keçirilərək qarnının altında möhkəmlənir, quşqun və döşlüyündə çarpazlaşdırılırdı.

Cins ərəb atları yəhəri qızıl
Xata qulamları kəməri qızıl [128].

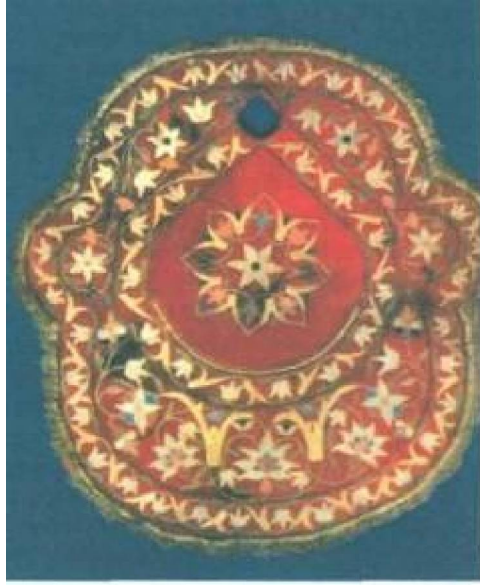
Minik atlarına çox vaxt "ərəb yəhəri" deyilən yerli yəhər vurulurdu. Yerli sərtaclar tərəfindən hazırlanan belə yəhər bir neçə əsas hissədən ibarət olur. Yəhərin əsasını təşkil edən ağac hissəsinin hər iki ucunda ağac qaşları (başlıqları) olur. Bəzən varlılara məxsus yəhərlərin qaşları müxtəlif naxışlar, sümük, şirmayı və əlvan metallarla bəzədilirdi. Yəhərin qabaq tərəfinə döşlük və arxa tərəfinə qayışdan quşqun düzəldilirdi. Bu, yəhərin irəli və geri sürüşməsinin qarşısını alırdı. Quşqun və sinəbəndin üzəri bəzi hallarda bürünc və gümüşdən düzəldilmiş müxtəlif quruluşlu əşyalarla bəzədilirdi. Yəhərin ağac hissəsinin belinə aşılınmış dəridən yastı qoyulur. Yastığın içi yunla doldurulurdu. Yəhərin hər iki tərəfindən üzəngi asılır. Üzənginin asması qayışda ayaqlıqları metaldan olur. Üzəngi həm ata minməyə şərait yaradır, həm də minənin tarazlıq və rahatlığını təmin edir. Bəzən yəhərin yastığının quruluşuna müvafiq xalça da toxunur. Atın belinə əvvəlcə keçədən tərlik, təkəlti qoyulur. Bu, atın belini yəhərin basmaması üçündür. Yerli sərtacların düzəlddikləri yaraşığı yəhərlər bir sıra səyyah, alim və yazıçıların diqqətini cəlb etmişdi. Bu baxımdan 1858-ci ildə Şəkiddə olan fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın fikri daha maraqlıdır. O, "Qafqaz" əsərində yazır ki, mən Şəkiddən üstü tikməli bir yəhər aldım. Bu cür yəhəri heç bir ölkədə, hətta Fransada tapa bilmədim.

At ləvazimatı içərisində yüyənin öz yeri var. Atı idarə etmək üçün istifadə edilən yüyən gəm və qayış hissədən ibarətdir. Atın yüyəninə, bəzən də boynuna zınqırov asılır. Zınqırov təkə tələyə qayış üçün olmayıb, həm də atın hazır, oynaq vəziyyətdə olmasını təmin edir. Əksər hallarda varlılara məxsus atların yəhəri kimi yüyənin də müəyyən hissələri əlvan metaldan hazırlanan əşyalarla bəzədilirdi.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində at ləvazimatı, xüsusilə yüyən haqqında

xeyli məlumata rast gəlirik.

Yorğa at belində qızıldan yüyən.
Yüyənin bəzəyi əlvan gövhərdən [129].



Yəhər xalçası

Əlaqədarıdır. Bir qayda olaraq nəzərdə tutulan atı öyrətmək üçün ilxı münasib sahəyə aparılır. Öyrədiləcək at kəməndlə tutulur. Kəmənd bir qayda olaraq sicimdən düzəldilir. Kəmənd atan sicimin bir ucunu sol qoluna dolayır, digər ucunu ilmək düzəldib atın başına atır. Atın başı kəməndə keçəndə, kəmənd atan sicimi özünə tərəf çəkir. Dərhal ona kömək göstərir, atı saxlayırlar. İlxıdan tutulan atı qaranlıq tövləyə salır və bir neçə gün ac-susuz saxlayırlar ki, at taqətdən düşsün, sonra atı öyrədən onu tövlədən çıxarıb bir neçə gün yedəkdə gəzdirir. Bəzən sicimin ucuna iri kötük və ya ağır daş bağlayırlar. At onu dartıb sürüyür və gücdən düşür. Bəzən də xam atın belinə içi ağır şeylə doldurulmuş xurcun aşırılır və yedəkdə gəzdirilir. At tədricən ram edilir. Əvvəlcə çılpaq, sonra çul və nəhayət, yəhər qoyulub minilir. Bütün bu görülən tədbirlərdən sonra xam at öyrədilərkə minik, yük və qoşquda istifadə edilməyə başlayır.

Dedi: - İstəyirsən xam atın əgər,
Belinə minməyə qoyasan yəhər,

Azərbaycanda atların minik və yük üçün öyrədilməsi etnoqrafik baxımdan daha çox maraq doğurur. Bir qayda olaraq, atın öyrədilməsi onun mülayim olub-olmamasından çox asılıdır. At 2 yaş yarımına çatanda onu minik üçün öyrətmək olar. Lakin onun 3-4 yaşlarında olanda minik üçün öyrədilməsi daha düzgündür. Bu yasada atın bədən quruluşu tam inkişaf edir, ayaqları möhkəm, ürəyi tərərli olur. Ona görə də babalarımız "Atı birində bəslə, ikisində gözlə, üçündə min, dördündə oldu at, olmadı sat", və ya "Birində daydı, ikisində zaydı, üçündə itirər, dördündə yetirər" demişlər.

Adətən, atın öyrədilməsi münasib şərait və vaxtla

Ram olmuş dayçanı iki yol, üç yol,
Yəhərlə, önündə tumarla bol-bol.
Soruş atçılardan tərs atı, xamı,
Belə ram eyləyər, öyrədər hamı [130].

Atın nalsız minilməsi, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Bu vəziyyətdə atın ayağı zədə alır və nəticədə xəstəliyə düşər olur. Ona görə də nallanmamış atı minmək qəbahət sayılır. Atı nallayan nalbəndin əsas alətləri kəndir, çəkic, kəlbətin, yiyə və dartıdan ibarətdir. Kəndir atın ayağını tutmaqdan, çəkic nalın mıxını döyüb bərkitməkdən, kəlbətin atın dırnağına əyri gedən mıxı çıxartmaqdan, yiyə mıxı itiləməkdən, dartı atın dırnağını yonub düzəltməkdən ötrü işlədilir.

At iki qaydada nallanır. Onlardan biri sadə və daha geniş yayılmışdır. Bu qaydada atın ayağının buğumuna möhkəm kəndir keçirilərək qaldırılıb diz üstündə saxlanılır. Nalbənd atın dırnağının artıq və çürümüş hissələrini dartı ilə təmizləyib düzəldir. Nal atın ayağına ifcin geyindirilərək mıxlar aşağıdan yuxarıya vurulur. Digər at nallama qaydası çarmıx adlanır. Bu qayda xüsusi hazırlanmış qurğuda icra olunur. Qurğu dörd iri diametrlə ağacdən ibarətdir. Təxminən 3 m-ə qədər olan dirəklər yerə dərin basdırılır və üç tərəfdən bir-birinə qollar vasitəsilə bərkidilir. *Atı* nallamaq üçün çarmıxa çəkdikdə onun belinə kəmər keçirilib ayaqları yerdən bir qədər üzülənə qədər qaldırılır. Atın başı çarmıxın ön hissəsinə bağlanır və yuxarıda göstərilən qaydada nallanır. Adətən, çarmıxda dəliqanlı, nallanmaya çətin gələn ürkək atlar daha çox nallanır.

Babalarımız demişkən "Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir əri, bir ər bir eli qurtarar".

At xalqımızın sevib-bəslədiyi, ehtiram göstərən əzizlədiyi müqəddəs heyvan olmuşdur. Bununla əlaqədar, xalqımız arasında xeyli maraqlı əhvalatlar, adət-ənənələr vardır. Əsasən təsərrüfatla bağlı olan atdan yük daşımaq, qismən qoşqu və xüsusilə minikdə daha geniş istifadə edilmişdir. Atı satmaq və bəxşiş məqsədilə də saxlamışlar.

"Bir qulunlu at, bir erkək at", "yəhərli-yüyenli at", "bir ilxı at" bağışlanması hallarına xalq yaradıcılığı nümunələrində tez-tez rast gəlinməsi bu baxımdan maraqlıdır.

At minilliklər boyu atlılar xalqı kimi tanınan azərbaycanlıların hafizəsində canlı həqiqət, həm də əfsanəvi, sirli bir varlıq olaraq yaşamışdır. Xalqımız atı bəkirəlik, gözəllik rəmzi saymış, onu həmişə müqəddəsləşdirib, vətənlə, namusla, övladla, igidlə, qardaşla, dostla bərabər tutmuşdur. "Əsl dost yəhərli ata bənzər" demişlər. Atın düşmən tərəfindən oğurlanması, xüsusilə yalının və ya quyruğunun düşmən tərəfindən qırılması namusla bərabər tutulmuşdur.

Yar gələr bədöv atda,
Arxalığı göy, qatda.

İgid oğul bəd gündə
Ya atda, ya yer altda.

Başqa bir bayatımızda isə at övladla bir tutulur:

Mən öldüm, anam qaldı.
Oduma yanan qaldı.
Bir balam, bir də atım,
Mənim nişanəm qaldı.

Xalqımız mərd igidin adını köhlənlə qoşa çəkibdir: "Yaxşı at minən igid, ümidin ata bağlar", "Atı adı ilə, igidi od ilə", "At - igidin yoldaşdır", "At ölür meydan qalar, igid ölür - ad-san", "Yaxşı igid dalı gözlər, yaxşı at qabağı" deyiblər.

Bəzən toylarımızda oğlana günəş rəmzi, aydınlıq şöləsi kimi qırmızı at bağışlayıblar ki, onun quracağı yeni həyat nurlu-ışıqlı olsun, xoşbəxtliyə qovuşsun. Bəzən də ağ at bağışlanırdı ki, yeni həyat ülviliyə qovuşsun, ay kimi ləkəsiz olsun, ağ günə çıxsın, həmişə əmin-amanlıq olsun. Gəlinlərin libaslarına at yalı qoyub tikirdilər ki, qədəmləri yüngül, düşdüyi yerin istəkli olsun. Gəlinin uşağı olmayanda və ya olanda onun paltarına at qılı tikirdilər ki, uşağı olsun, oğlan doğsun, arzusu kama yetsin.

İnsanı cavan saxlayan, qürurlu və ümidli edən at tarixi döyüşlərin səngər qalası, qələbə şöləsi, xalq oyunlarının gözəlliyi, cadırların yaraşığı olmuşdur. At əsrləri əsrlərə calayar, eli ellə görüşdürər, obaları, oymaqları, nəsilləri-kökləri şöhrətləndirərmiş. At yaraqdır, min arzudur, min diləkdir. At ağır yara alanlara həmdəm olar, düşmənin pəncəsindən alıb qaçaraq, el-obaya çatdırarmış. O da bəllidir ki, at sahibi öləndə yas saxlar, tez-tez qəbri üstə gedər, dırnağı ilə hirsli-hirsli yer sovurar, kişnərti qoparar, göz yaşı tökərmiş.

XIX əsrdə Azərbaycanda böyük ilxı sahiblərindən biri ölüm ayağında oğlunu yanına çağırır vəsiyyəti etmişdir: "Oğul, mən öləndə qəbrimi köç yolunun üstündəki düşərgələrdən birində qazdır. El dağa köçəndə, arana dönəndə ilxını bir neçə dəfə qəbrimin başına dolandır. Qoy atların ayaq səmindən, kişnərtilərindən qəflət yuxusundan baş qaldırım" deyib gözlərini həmişəlik yumur.

Dərin ehtiram əlaməti olaraq atın insan kimi kəfəndə, yar-yaraşığı ilə birlikdə dəfn edilməsi və ya sahibi ilə eyni qaydada bir yerdə basdırılması halları xalqımızın çoxəsrlik tarixindən məlumdur.

Atın təzə doğulunu dayça, altı aylığına daylaq, üç illik erkəyinə üryə, dişisinə qulan, dördyaşarına at (erkəyinə), madyan (dişisinə), döllük ata aygır deyilir. Ayağı ala ata alapaça və ya səkil at, sarıya çalan ata kürən, qızılı-boz çalarlı isə səmənd at adlanır. Qırmızı rəngli at günəş, ağ rəngli at uğur rəmzi hesab edilir.

Belə bir fikir vardır ki, atın tez duyub, tez eşitməsi guya onun qulağının kiçik olması ilə əlaqədardır. Bu cəhət atın ürkək və həssaslığının daha da artmasına

şərait yaratmışdır. At zəlzələnin baş verəcəyini daha tez duyur. Bu əsnada at bir qayda olaraq yalını tökür, yerində ayaq döyür, o yana, bu yana ləngərlənir, gah da qaçır kişnəyir, şahə qalxır.

Deyilənlərə görə yuxuda at görünən muradına çatar. İl at üstə gələndə əmin-amanlıq olar, bolluq yaranar, arzular kama yetər. Adətən, bərəkətli taxıl zəmilərini bədnəzərdən, qurd-quşdan qorumaq üçün sahəyə at kəlləsi sancılır. Qarıya at nalının vurulması da bədnəzərdən yayınmaq üçündür.

Atla bağlı xeyli atalar sözləri vardır ki, onların hər biri dərin məna və məzmun kəsb edir: "Dünyada üç şey yaxşıdı, yaxşı oğul, yaxşı arvad, yaxşı at". Bu hikmətli el kəlamlarından aydın olur ki, ailədə arvad, nəqliyyatda at eyni dərəcədə vacib və böyük üstünlüklərə malikdir. At təkə arzu deyil, həm də insana şüxluq, rahatlıq, iman və cəsəət bəxş edir, onu gümrah saxlayır. "At minəndə vərəm olmaz" kəlamı bu baxımdan çox şey deyir. "At minənindir, qılinc bağlayanın". "Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz" el sözündə təkə atla deyil, həm də nəsihətnamə, təlim-tərbiyə ilə bağlı mətləblər vardır: "Özgə atına minən tez düşər". Qaydaya görə, keçmişdə hər ailənin öz atı olarmış. At rəmzi papaq, hünər rəmzi qılinc-qalxanla eyniləşdirilmiş. "At minicisinə baxar kişnər" atalar sözü də bu baxımdan dərin məna kəsb edir. Ulularımız ata xüsusi qulluq göstərmək, onun hər an qayğısına qalması da tövsiyə etmişlər: "Ata minəndə özünü, atdan düşəndə atını unutma", yaxud "Atı əllə yox, arpa ilə tumarla".

Atçılıq minilliklər boyu xalqımız məişətində mühüm rol oynamış və ən müqəddəs və etibarlı heyvan sayılmışdır.

Qatır və uzunqulaq. Şərqlərdə ağır yük daşımaq və qismən də qoşqu qüvvəsi kimi qatır və uzunqulaqdan əsrlər boyu geniş istifadə edilmişdir. Bu heyvan cinsləri Azərbaycanın hər yerində, xüsusilə dağ və dağətəyi ərazidə daha geniş yayılmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, həmin ərazidə yolların olmaması və dar dağ keçidlərində cıdırıların az əlverişli olması ilə əlaqədar olmuşdur. Qatır sürətinə görə atdan geri qalsa da, dağlıq ərazidə yük daşımaqda ondan çox üstündür. Azərbaycanda qatırdan əsas nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmə tarixi hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin Şərqdə ondan hələ e.ə. III minillikdən istifadə edilməsini bir sıra dəlillər təsdiq edir [131]. Çoxlu yükə qatır qabiliyyəti, sıldırımlı dağ yolları üçün münasibliyi, aqlıq və susuzluğa davamlı olması onun ən qiymətli nəqliyyat vasitəsinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Görünür, qatır Qafqazda ən azı ilk sinifli cəmiyyət dövründən əsas nəqliyyat vasitələrindən biri olmuşdur. Qatır, dəvə kimi, təkə ölkə daxilində deyil, həm də uzaq ölkələrə əmtə xarakterli məhsulun daşınmasında istifadə edilmişdir.

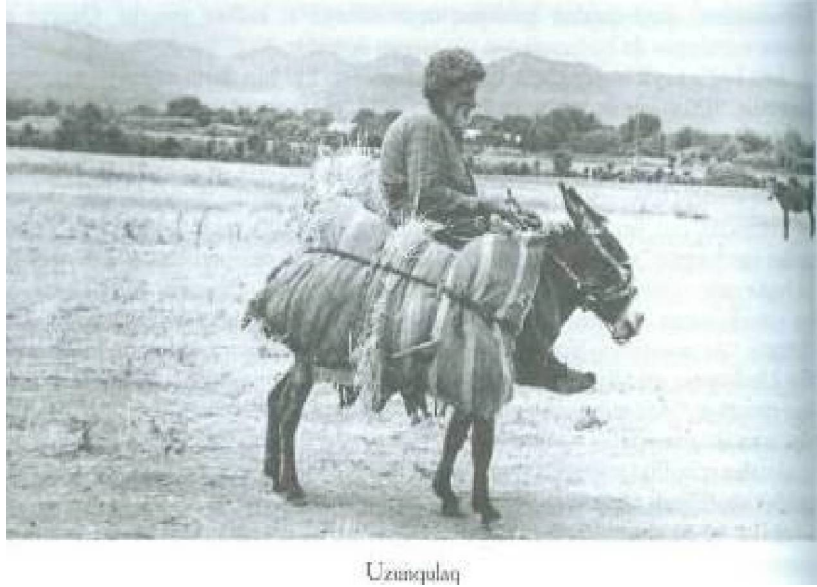
Qafqazdan uzaq səfərlərə qatırla gedildiyi barədə istənilən qədər dəlil-sübut vardır. Azərbaycandan beş yüz, bəzən də min baş qatırla uzaq ölkələrə yük daşınmışdır [132]. XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvandan Azərbaycanın bir sıra yerlərinə qatırla duz aparıldığı barədə məlumat vardır [133].

Qatır XIX əsrdə Azərbaycanın əksər zonalarında yayılmışdı. XIX əsrin ortalarında Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəran rayonlarında on səkkiz min baş qatır və uzunqulaq olmuşdusa, həmin əsrin altmışıncı illərində onların sayı outz iki min beş yüzdən

çox olmuşdur [134]. Şübhəsiz, XX əsrin əvvəllərində də qatırdan xalq nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, qorxulu hallarda, yük ağır olanda və ya dikdirə dırmananda çarvadarlar qatırın yüyənindən tutub yedəkləyirdilər [135].

Qatırdan minik və yük vasitəsi kimi istifadə edilərkən onun belinə yəhər və palan qoyulurdu.

Qatıra təxminən 6-8 puda qədər yük vurmaq olur. Qatırın nallanması da at və uzunqulağınkı kimidir.



Uzunqulaq

Uzunqulaq Şərq ölkələrində çox qədimlərdən yayılan ev heyvanlarından biri olmuşdur. Qədim tarixi mənbələrdə Urartu dövləti ərazisində uzunqulaqdan bir nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edildiyi göstərilir. Hətta Assur şahı II Sarqonun Urartı üzərinə hücum etdiyi zaman üç yüz səksən baş uzunqulaq ələ keçirdiyi qeyd edilir [136]. Heç şübhəsiz, Urartu ərazisinə yaxın olan Manna və Midiya ərazisində də həmin dövrdə, daha dəqiq desək, e.ə. VIII-VII əsrlərdə uzunqulaqdan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Görünür, Atropatena və Albaniyada da uzunqulaqdan yük heyvanı kimi geniş istifadə etmişlər. Azərbaycanda orta əsrlərdə bu heyvandan daha çox istifadə edilməsinə qanunauyğun bir hal kimi baxmaq lazımdır. Onun sonra gələn əsrlərdə yük daşımaq vasitəsi kimi geniş istifadəsini bir sıra materiallar təsdiq edir. XIX əsrin qırxıncı illərində Naxçıvan ərazisində səkkiz yüz baş, Ordubadda beş yüz baş uzunqulağın olduğu göstərilir [137].

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində uzunqulaq gərəkli nəqliyyat vasitəsi kimi öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir.

Uzunqulaq dözümlü, çox yük götürən və o qədər də alaf tələb etməyən ev heyvanıdır. Bu heyvan əsrlər boyu yarımköçəri maldarlıq forması şəraitində qoyunçuluqla məşğul olan əhali arasında daha çox yayılmışdır. Qoyun sürüləri yaylağa qalxdıqda və arana endikdə çobanların yükünü daşıyan və sürü ilə ayaqlaşan ən qiymətli heyvan uzunqulaq sayılmışdır. Bir qayda olaraq, hər sürüdə 4-8 baş uzunqulaq olardı. Çobanlar öz barxanalarını, axsaq düşən və xəstələnən qoyununu uzunqulağa yükləyirdilər.

Müxtəlif məişət əşyaları, neft, su, duz, geyim şeyləri, taxıl və meyvələrin daşınmasında uzunqulaq daha çox kara gəlirdi. Təkərli nəqliyyat vasitələrinin işləməsi mümkün olmayan yerlərdə, xüsusilə dağ şəraitində uzunqulaq əvəzsiz nəqliyyat vasitəsi sayılırdı. Uzunqulaq qoşqu qüvvəsi kimi də istifadə edilmişdir. Yaxın yerlərdən və nisbətən yüngül olan yükün daşınmasında uzunqulaqdan istifadə edilmişdir.

DƏVƏÇİLİK

Dəvəçilik əsrlər boyu isti Şərq ölkələri xalqlarının təsərrüfat məişətində mühüm yer tutmuşdur. Dövrü hələlik qəti müəyyənləşməmiş olsa da, Azərbaycan ərazisinə dəvə ilk dəfə ehtimal ki, Mərkəzi Asiya vasitəsilə keçmişdir. Azərbaycanda dəvəçiliyin tarixi hələlik e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aiddir. Bunu Qədim Mingəçevirdən tapılan dəvə sümüyü və Füzuli rayonu ərazisindən tapılan iki dəvə skeleti təsdiq edir. Bu skeletlərin üzərindən çoxlu bəzək şeyləri tapmışlar. Bu bəzəklər yəqin ki, dəvələrin çulunun üzərinə bərkidilib-tikilmişdir.

I Argıştinin Manna və Buştuya etdiyi yürüşdə 184 baş, başqa bir yürüşdə isə 100 baş dəvəni ələ keçirdiyi xəbər verilir [138]. Hətta belə bir dəlil var ki, qədim Azərbaycan dövlətlərindən olan Mannada ikihürgüclü dəvə cinsi bəslənirdi [139].

Sardurun Qafqaz ölkəsindən 115 dəvə və başqa qənimətlər apardığı mixi yazılarda qeyd edilmişdir [140].

Klavdi Elian kaspilərdən bəhs edərkən yazır: "Burada çoxlu dəvə vardır ki, ən böyükləri ucaboylu at boydadır və zərif yunla örtülmüşdür. Onların yunu yumşaqlığına görə Milet yunundan heç də geri qalmır. Həmin yundan hazırlanan geyimləri kahinlər, varlı və şöhrətli kaspilər geyirlər" [141]. Həmin müəllif xəbər verir ki, albanlar balıq, balıq yağı, dəvə yunu və başqa şeyləri satmaq üçün dəvələrə yükləyib Ekbatana (Həmədana) qədər aparırdılar [142].

VII əsrdə ərəblərin Azərbaycana işğal etməsi ilə ölkə dünya ticarətinə daha geniş daxil olur ki, bu da əsas nəqliyyat vasitəsi kimi, dəvəçiliyin inkişafına xeyli təsir edir. Əsrlər boyu Şərq dəvəçiliyi ilə sıx təmasda inkişaf edən Azərbaycan dəvəçiliyi daha